

Från trälar till tjänstefolk

Vi har nu i åtta kapitel studerat hur legofolksinstitutionen i Sverige växte fram och förändrades under medeltiden och 1500-talet. Ett antal teman har varit återkommande. För det första att legofolks arbete reglerades av en institution som införts i Sverige under 1200-talet och som därefter endast gradvis reformerades. Den ersatte träldomen men existerade parallellt med idén om tjänsten som en särskild form av underordning, en idé med vilken legofolksinstitutionen flöt samman först under reformationssårhundradet. Ett andra återkommande tema är den omyndighet som legofolksinstitutionen innebar för de män och kvinnor som tvingades arbeta för en husbonde. Att vara legohjon innebar att leva i stor utsatthet därför att husbonden ofta fungerade som juridisk målsman, därför att våld var ett inte bara tillåtet utan också påbjudet medel i arbetslednings- och bestraffningssyfte samt därför att särskilt pigor utsattes för sexuella övergrepp av sina husbönder. Ett tredje tema är att legofolksinstitutionen syftade till att hålla kvar arbetarna såväl i den arbetsrelation de för stunden ingick i som i den sociala positionen som legohjon på längre sikt. Legohjon var och skulle förbli fattiga.

Det har slutligen blivit dags att sammanfatta denna utveckling kronologiskt, hur institutionen reformerades när demografiska kriser förändrade samhällsekonomin och nya ideologier vann insteg. Den kronologiska utvecklingen kan indelas i tre epoker utifrån de större historiska processer som varit särskilt viktiga för legofolksinstitutionens utveckling. Den första, institutionaliseringens tid, är den tid då ett regelverk kring legohjon först införs i Sverige, vilket var en del av denna tids allmänna europeisering av det svenska samhället. Den andra perioden, pestens tid, präglas av den senmedeltida befolkningsminskningen, vilken ledde till brist på arbetare, högre löner och skärpta regelverk.

Den tredje perioden är statens 1500-tal, då kronan gjorde allt större och mer frekventa ingrepp i samhället, inte minst genom krav på arbetare till sina egna storgårdar men också genom reformer genomdrivna i samverkan med husbönderna.

Därefter behöver vi också sammanfatta de skillnader som legofolksinstitutionen gjorde mellan kvinnor och män, innan vi allra sist återknyter till bokens övergripande fråga, nämligen om det är möjligt att knyta ihop de två forskningsinriktningar som vi inledningsvis mötte: den som menade att medeltidens legofolk var sprunget ur träldomen och den som menade att tjänstefolk under tidigmodern tid arbetade som drängar och pigor under endast en del av livscykeln. Med andra ord: övergick legofolksinstitutionen under perioden 1250–1600 från att vara baserad på klass till att istället bli baserad på ålder?

Institutionaliseringens tid – 1200-talet

Relationen mellan bönder och legofolk institutionaliserades i Sverige under andra halvan av 1200-talet då detaljerade regleringar intogs i landskapslagarna, troligen till följd av en (nu förlorad) kunglig stadga. Införandet av legofolksinstitutionen utgjorde en del av den ”europisering” eller kanske snarare ”feodalisering” av det svenska samhället som ägde rum vid denna tid, och det har en motsvarighet i den några decennier tidigare införda landboinstitutionen. Detta innebär inte att det inte funnits människor som varit fria och arbetat för ersättning, ”lega”, redan tidigare (rörande detta saknas källor helt), men genom regleringen uppkom en form av arbetsinstitution som innebar att träldomen (vilken av ideologiska skäl hade börjat ifrågasättas på grund av tron på att Kristus hade friköpt alla kristna) steg för steg kunde förbjudas under de följande decennierna. Legofolksinstitutionen var en nödvändig förutsättning för denna utveckling genom att den erbjöd husbönderna ett så effektivt sätt att utnyttja de fattiga men juridiskt frias arbete att träldomen inte längre behövdes.

1200-talets legofolksinstitution innehöll regleringar som förblev bestående genom många sekel. Att de hade direkta motsvarigheter i andra europeiska områden (som Tyskland, Norge och England) är den tyngst vägande indikationen på att regleringen av institutionen fördes

till Sverige utifrån. Den första av dessa regleringar var att ersättningen bestod av tre delar: legan ('hyran', efter vilken legofolket uppkallades), maten och fästepenningen. Den andra var att ett erbjudande om arbete mot lega inte fritt kunde förkastas, eftersom den som hyste en person som vägrade ta emot erbjuden lega bestraffades med böter (en bestämmelse som dock endast gällde de fattiga, de som inte betalade skatt och endast hade mycket lite egendom). För det tredje straffades såväl den husbonde som det legohjon som i förtid bröt legostämman med böter till ett belopp knutet till legan, även om husbonden ostraffat kunde vråka ett legohjon när det fanns en rättmätig orsak som lögn, stöld, en graviditet eller slarv med låsen. För det fjärde påbjöds två årliga stämmodagar, som visserligen var anpassade till jordbruksåret men som ändå kunde skapa problem genom att arbetare försvann mitt under vårsådden. Och till sist, för det femte, saknade legohjonet full juridisk myndighet. På grund av sin fattigdom kunde det inte likt andra fria svära eder eller vittna inför tinget.

Eftersom det inte finns några källuppgifter om vilka legohjonen under 1200-talet var tvingas vi dra indirekta slutsatser utifrån lagarna. Vi fann att de som kunde tvingas till arbete var så fattiga att de inte betalade skatt (även om det i Uppland förekom att också legodrängar avkrävdes skatt till kronan). Legodrängar kunde ha egna sädesodlingar för vilka de skulle betala tionde, även om de flesta legohjon på grund av sin fattigdom istället betalade "male" till församlingsprästen. I övrigt vet vi genom lagarna att det förekom att omyndiga (det vill säga pojkar yngre än 15 år) kunde bli legohjon, att det hände att också besuttna bönders barn blev legohjon samt att vissa legohjon var gifta och att en legoman och hans hustru till och med kunde tänkas arbeta i två olika hushåll.

Pestens tid – 1300- och 1400-talen

Även för 1300-talets del har vi nästan enbart lagstiftningen att utgå från. Under seklets förra hälft genomfördes enstaka reformer, vars ekonomiska och politiska bakgrund är mer eller mindre okänd: i Västergötland förbjöds utsädeslöner, i Södermanland infördes maximilöner. Om vi ska våga oss på en tolkning utifrån vad som var fallet under senare sekler handlade dessa första ingrepp i lönesättningen om att legofolk ställt

högre krav på ersättning till följd av myntförsämringar och prisökningar (även om några sådana inte är kända under perioden). Inskränkningar gjordes av husbondens rätt att slå sina legohjon i syfte att straffa dem för deras brott, så att detta inte längre fick resultera i blånader, lyten eller lemlästning (även om husbonden fortsatt fick slå med en käpp eller kvist).

Digerdöden nådde Sverige 1350. Tillsammans med efterföljande pestvågor (1359–1360, 1368–1369, 1413, 1421–1422, 1439–1440, 1455, 1464–1465) ledde den till att rikets befolkning halverades.¹ Arbetarna blev därigenom långt färre och lönerna högre, även om vi saknar uppgift om maximilöneregleringar under resten av 1300-talet. Av de andra reformer av legofolksinstitutionen som genomfördes vid seklets mitt framgår dock att konkurrensen om arbetskraften hade hårdnat. Såväl i städerna som på landsbygden uttryckte nu lagen att alla fattiga förväntades arbeta för lega, oavsett om de erbjudits arbete eller inte. Straffen riktades inte längre mot den hysande parten utan mot arbetaren själv, som straffades vid stocken, förvisades från staden eller fängslades i kistan. Nu infördes också regler som sade att legofolk var tvungna att varsla sina husbönder om uppsägning en månad i förväg, liksom straff för den som lockade en annans legofolk att lämna sin husbonde. Regleringarna gjorde det svårare att byta husbonde eftersom legohjonet var tvunget att först säga upp sig innan det fick samtala med andra presumtiva husbönder, samtidigt som det alltså blev straffbart att inte ha något arbete. Vid samma tid hör vi för första gången talas om att legohjon bundits till sina husbönder hela år, liksom att husbönder (än så länge endast i Bergslagen) givits rätt att ostraftat använda våld för att fånga in förrymda legohjon. Kanske var det i protest mot dessa hårdare villkor som legodrängarnas uppror ägde rum på 1380-talet, förevisat endast i nidvisan om konung Albrekt.

Revisionen av landslagen, som ägde rum i sviterna efter den sjätte pestvågen och ett sekels folkminskning, innebar ytterligare skärpningar av legofolksinstitutionen. Förbudet att locka en annans legofolk från arbetet och rätten för husbonden att använda våld för att hämta tillbaka förrymda legohjon utvidgades nu till att gälla i hela riket. Vad beträffar lockande fastslogs i Stockholm på 1480-talet att ett legohjon endast fick söka nytt arbete om det först fått den tidigare husbondens tillåtelse, medan husbönder som behövde hjälp att fånga in förrymda legohjon kunde vända sig till kronans tjänstemän för handräckning. En tredje

reform var Karl Knutssons återinförande av maximilöner 1450, som är den tidigaste kända rikstäckande löneregleringen. Samtidigt som reformerna alla var uppenbart husbondevänliga bär de vittnesbörd om den arbetskraftsbrist som ett århundrades folkminskning hade orsakat, något som också framgår av att lönenivån i mitten av århundradet var långt högre jämfört både med tiden före digerdöden och med vad den senare skulle komma att bli.

Utdragen ur Erik av Pommerns skattebok visade att det åtminstone i början av 1400-talet i Västergötland fanns legodrängar som hade egna sädesodlingar. I övrigt är uppgifterna om verkliga legohjon fortfarande så fåtaliga att vi tvingas dra slutsatser om dem från indirekta källor. Den viktigaste är att de första språkliga tecknen på att legofolket blivit yngre uppträdde under 1400-talet, då ordet "legoman" ersattes av "dräng" och ordet "legokvinna" av "piga", även om denna utveckling tog verklig fart först under följande århundrade. Därtill kommer det äldsta belägget för ordet "matmoder" från denna tid, ett begrepp som likaså antyder en åldersskillnad mellan henne och de underordnade legohjonen. En möjlig förklaring till utvecklingen är att folkminskningen gjorde det lättare för legohjon att etablera egna hushåll då lönenivåerna ökade. De som arbetade som legofolk kom i så fall i allt högre grad att utgöras av ungdomar, vilket alltså avspeglades i den språkliga förändringen.

Statens tid – 1500-talet

Vid 1500-talets mitt introducerades den lutherska Katekesen, vari det fastslogs att olydnad mot husbonden var en synd mot Gud. Genom att statsmakten och kyrkan tillsammans verkade för att alla undersåtar skulle få kunskap om Katekesens innehåll lärde sig legofolket med tiden att de egentligen var husbondens "tjänstefolk". Tjänstens ömsesidighet innebar att husbonden fick ett ökat ansvar för att uppfostra tjänstefolket, vilket lagreformatörerna vid sekelskiftet 1600 ansåg också borde innefatta en plikt att vårda sjuka tjänstehjon (om än å hjonets egen bekostnad). Nu uppträdde också en uppfattning, åtminstone hos ärkebiskop Abraham Angermannus, att en dräng och en piga som hade sex inom hushållet "vanärade husbondens bröd" (även om det redan tidigare hade varit möjligt för en utomstående man att kränka husbondens heder genom

att lägga hans piga). Alltjämt framträdde husbönder som juridiskt ansvariga för sina legohjons gärningar, medan frågan om ett legohjon mer skulle lyda Gud än husbonden förblev obesvarad seklet igenom.

Reformationens genomslag hörde nära samman med statsmaktens tillväxt. Som aldrig tidigare strävade kungarna av ätten Vasa efter att gripa in i och reformera den svenska samhällsekonomin, inklusive legofolksinstitutionen. Även om påbud om maximilöner redan funnits i två sekel innebar de upprepade påbuden från 1523 och framåt långt mer frekventa regleringar, i försök att stävja 1500-talets ”dyrtider” och ”penningförlägenheter”. Förbuden mot utsädeslöner varvades från och med 1570-talet med straffbeskattningar, vilka pekade framåt mot den tid i början av 1600-talet då också tjänstefolk (inklusive pigor) blev skyldiga att betala årliga skatter till kronan. Bakom beskattningarna låg givetvis en önskan att dryga ut en alltid sinande statskassa, men de motiverades även med att de återställde den samhälleliga ”ordningen” eftersom höga legofolkslöner skadade de skattebetalande bönderna. Mot slutet av århundradet hade maximilönestadgor därmed blivit något som husbönderna (vilka betecknade sig själva ”gemene man”) kunde be statsmakten om och som de också återkommande fick, i utbyte mot sitt politiska stöd.

I huvudsak låg det institutionella regelverket oförändrat kvar sedan 1400-talet, även om det i praktiken skärptes genom att den yngre landslagen togs i mer frekvent bruk. Legostämmor som varade ett helt år hade nu blivit normen, åtminstone vid kronans och högadelns gårdar, där hertig Karl dessutom medgav legohjon rätten att lämna arbetet endast om varsel hade givits minst tre månader före stämmodagen. Möjligheten att byta husbonde inskränktes därtill av att undersåtarna i Katekesen fick lära sig att det var att synda mot det tionde budordet att locka någon annans legohjon att byta tjänst.

Till följd av de eskalerande utskrivningarna under Johan III:s krig mot Ryssland introducerades under 1570- och 1580-talen tre nyheter i det institutionella regelverket, vilka blev bestående under kommande århundraden. Först infördes tvångsrekrytering till armén av alla de män som inte arbetade som legodrängar. Därefter begränsades hur många drängar en husbonde fick ha; uppenbarligen lockades alltför många av det skydd mot utskrivning som arbetet som legodräng innebar. Därmed

fick kungamakten ett nytt sätt att belöna vissa grupper i samhället, som adeln och bergsmännen, nämligen genom att låta dem skydda fler drängar från utskrivning. I ett tredje steg infördes ett angiverisystem enligt vilket allmogen skulle ta fast alla män som inte kunde uppvisa bevis på att de hade lämnat sin förra husbonde med dennes goda "minne". Med dessa reformer stärktes husböndernas makt över legofolket betydligt, inte minst genom att de också ansvarade för vilka män som skrevs ut till knektar.

Trots att rikets folkmängd under 1500-talet åter ökade hårdnade alltså konkurrensen om arbetarna. Kronan kunde som ingen annan husbonde utnyttja sin maktställning för att tvinga bönderna att "utnämna" arbetare till sina storgårdar. Redan under 1540-talet transporterade därtill kronan arbetare över från Finland till storgårdar i Sverige, åtminstone vid ett tillfälle (1556) dessutom för utdelning bland bönderna. Att arbetet som kronans legohjon inte var önskat framgår av att kungarna vid upprepade tillfällen under hot om dödsstraff förbjöd arbetare att flytta till andra områden, liksom av det faktum att fogdar och vakter mutades för att legofolket skulle slippa bort från skeppen. Icke desto mindre fanns det gränser för vad de, som Johan III uttryckte det, "oskyldiga" legohjonen kunde utsättas för. Arbetet i Salagruvan i synnerhet var alltför farligt. Där fick istället den ofria träldomen en renässans, i form av först danska och ryska krigsfångar och sedan i allt högre utsträckning straffarbetare, fängslade med bojor, brännmärkta och bevakade.

Trots att konkurrensen husbönderna emellan om legofolkets arbetskraft hårdnade fortsatte reallönerna att sjunka under hela århundradet. I huvudsak fick ett legohjon så mycket mat, skor och kläder som gick åt under arbetstiden, vilket också var den uttryckliga ambitionen med maximilönestadgorna: den som var legohjon skulle inte genom sin lön kunna bli något annat. Många legodrängar hade trots förbuden ändå egna små odlingslotter eller djur, och även om det mot slutet av 1500-talet hade blivit betydligt svårare att genom sparande få råd att gifta sig och grunda ett eget hushåll än vad det varit hundra år tidigare, kunde vissa antagligen ändå lyckas slå sig fria från institutionens bojor genom att bli nybyggare. Däremot fanns det för det stora flertalet inte någon möjlighet att en vacker dag själv nå husbondens position, inte minst eftersom en så stor andel av legohjonen arbetade på adelns och kronans storgårdar, medan resten fanns hemma hos de rikaste bönderna.

Just de män som använde sitt politiska inflytande för att förhandla med kronan om skärpningar av legofolksinstitutionens regelverk var alltså de husbönder som drog störst ekonomisk nytta av detsamma.

Pigor och drängar

Efter att så ha behandlat den kronologiska utvecklingen ska vi också i korthet sammanfatta de huvudsakliga skillnaderna mellan drängarnas och pigornas tillvaro. Även om de flesta av de institutionella regleringarna inte gjorde någon åtskillnad mellan män och kvinnor fanns det nämligen vissa betydande skillnader mellan hur drängar och pigor behandlades. Detta är uppenbart redan i själva terminologin: trots att det fanns ett könsneutralt begrepp i form av ordet ”legohjon” föredrogs oftast ändå könade ord som ”legoman” eller ”legokona”. Mellan legokvinnor och legomän fanns betydande ekonomiska skillnader, inte bara i det att pigornas löner (enligt såväl räkenskaper som lönestadgor) alltid var väsentligt lägre än männens utan också för att endast drängar fick lönesäd till egna åkerlappar. Till följd av detta tvingades pigor under 1500-talet aldrig att betala skatt, och deras årliga gåva till församlingsprästen var följaktligen också mindre än männens. Trots detta måste legokvinnors ekonomiska situation i allmänhet ha varit avsevärt sämre än männens, vilket innebar att kvinnor hade mindre möjligheter att slippa underordningen under husbonden och att de ofta behövde en man för att kunna skapa ett eget oberoende hushåll. Någon förklaring till att män och kvinnor hade olika lön gavs emellertid inte: denna diskriminering var så självklar att den aldrig någonsin behövde motiveras.

Drängar och pigor skilde sig också åt i graden av underordning. En viktig skillnad var att drängar utsattes för mer våld av husbönderna. De uppgifter vi har rör visserligen nästan uteslutande 1500-talet, men det finns ingen anledning att tro att förhållandena hade varit annorlunda tidigare. Om drängar var mer våldsutsatta löpte pigor å andra sidan långt större risk att utsättas för sexuella övergrepp, oftast av husbonden men också av andra män i hans familj, samtidigt som en graviditet var ett av de skäl som en husbonde kunde åberopa för att ostraffat få vräka sitt legohjon. Dessutom var pigorna underordnade husbonden såtillvida att

han kunde ansvara för att de giftes bort, något som drängarna (eftersom de var män och därmed myndiga) inte utsattes för.

Mer betydande skillnader mellan drängar och pigor i det institutionella regelverket introducerades först mot 1500-talets slut. Endast män hotades av tvångsrekrytering till armén om de inte lät sig städjas som drängar, och följaktligen kom endast antalet drängar (och inte antalet pigor) en husbonde fick beskydda från utskrivning att begränsas. Därtill omfattades endast män av kravet att kunna bevisa att de fått husbondens lov att sluta sin tjänst. En indirekt följd av 1500-talets växande arméer och återkommande utskrivningar blev dock att det så småningom kom att finnas långt fler kvinnor än män i riket, vilket innebar att även soldaters hustrur kom att försörja sig som legokonor i de besuttna böndernas hushåll. Den fortlöpande militariseringen av samhället medförde därmed också att legofolksinstitutionen i viss utsträckning feminiserades redan under 1500-talet, då det levde långt fler pigor än drängar i riket.²

Från klass till klass

Att legofolksinstitutionen när den under 1200-talet infördes i Sverige primärt var ett sätt för bönder och andra jordägare att få tillgång till och försäkra sig om de jordlösa och fattigas arbetskraft som ersättning för träldomen står bortom rimligt tvivel. Legofolksinstitutionen var alltså under högmedeltiden baserad på ekonomisk klass. Frågan är då om det finns fog för livscykelmodellens uppfattning att institutionen under tidigmodern tid istället kom att bygga på ålder.

I brist på direkta källuppgifter om legohjonens ålder och civilstatus före 1600-talet har jag i denna bok istället försökt besvara frågan på indirekt väg. Ett indicium som vi tidigt mötte på att legofolk faktiskt blev yngre mot slutet av medeltiden var den språkliga utvecklingen varigenom orden "legoman" och "legokona" ersattes av "dräng" och "piga", ord med bibetydelsen 'ungdom'. Denna övergång påbörjades under 1400-talet: en möjlig förklaring är att fler obesuttna män och kvinnor än tidigare kunde gifta sig efter bara några års arbete som legohjon, på grund av att lönerna till följd av folkminskningen var relativt höga. Om vi hypotetiskt antar att den genomsnittliga giftermålsåldern låg under 20 år, samt att

människor efter giftermålet inte fortsatte att arbeta som legohjon, var alltså de flesta legohjon vid denna tid tonåringar, vilket skulle förklara den språkliga utvecklingen. En annan möjlighet är att föryngringen av legofolket tog verklig fart först under andra halvan av 1500-talet, då soldatutskrivningarna ledde till en eskalerande brist på unga män. Detta medförde att de legohjon som blev kvar hos bönderna dels var yngre män (tonåringar, därav den fortsatta övergången till ”dräng”) och dels även äldre kvinnor (ordet ”legokvinna” fortlevde ju vid sidan av ordet ”piga”). Det blev nu också vanligare att bönderna höll sig med pigor än med drängar, vilket tydligt framgår av skattelängder från 1600-talets början.

Även om vi alltså funnit att arbetskraften inom legofolksinstitutionen föryngrades under 1400- och 1500-talen (samtidigt som den också i viss mån ”förkvinnligades”) talar tungt vägande skäl mot antagandet att den vid sekelskiftet 1600 – redan mer än 300 år gammal, men också med mer än 300 år kvar framför sig – främst kommit att handla om ålder, att den utgjorde en fas i livscykeln under vilken unga män och kvinnor, böndernas barn, arbetade i en form av informellt utbildningssystem i väntan på att en vacker dag själva få ta över en gård. Legofolksinstitutionen var utformad så att den inte syftade till frigörelse utan till att hålla arbetarna kvar. Den institutionella regleringen utvecklades över århundradena i syfte att försvåra för legohjon att byta husbönder och förhandla om sina villkor, medan lönerna uttryckligen skulle vara så låga att legohjonen tvingades förbli vid sin läst, fattigare än husbönderna, utan möjlighet till annan utkomst än fortsatt arbete som legohjon. Institutionens hörnsten var alltså sedan 1200-talet att den fattige tvingades ta emot lega, och denna reglering skärptes under 1500-talet ytterligare då alla obesuttna utan tjänst hotades med tvångsarbete och utskrivning. Det viktigaste argumentet mot livscykelmodellen är dock att det för de allra flesta legohjon var omöjligt att senare i livet reproducera husbondens ekonomiska och sociala position. Detta berodde inte bara på att legofolk arbetade för lokalsamhällets rikaste bönder, för prästen och för fogden, utan också på att en betydande andel av dem var knutna till frälsets och kronans storgårdar. Tesen om en övergång från ett system byggt på klass till ett system byggt på ålder måste därmed förkastas: även om legofolket över tid blev genomsnittligt yngre var klasskillnaden mellan husbonden och legohjonet lika avgörande år 1600 som den varit tre århundraden tidigare.